

Moralno prihvatljivo u biotehnološki i društveno mogućem: uvod

Zbornik *Horizont bioetike: moral u doba tehničke reprodukcije života* nastao je u okviru potprojekta Ministarstva prosvete i nauke „Bioetički aspekti: moralno prihvatljivo u biotehnološki i društveno mogućem“, koji je deo šireg projekta „Retke bolesti: molekularna patofiziologija, dijagnostički i terapijski modaliteti i socijalni, etički i pravni aspekti“. Pred čitaocem je knjiga koja ne okuplja priloge u pet tek naknadno i slučajno zaokruženih tematskih celina, nego otvoreno nastoji da njima sugerise onu (sve)obuhvatnost koju oblast bioetičkih istraživanja danas zahvata i onu prodornost kojom prožima i ostale, tradicionalnije filozofske i naučne discipline. Doslovno od kolenke do groba, od rađanja do budućih života, od takođe vizija aktuelnih i mogućih poboljšanja do opomena na čudovišne aberacije i propitivanja teorijske i aksiološke zasnovanosti takvih izgleda, opisuje se pustolovina čoveka suočenog sa onim temeljnim izazovima visokotehnologizovane i temeljno administrirane savremenosti koji stavljaju na kušnju možda sve one naše dosadašnje teorijske operatore koji su nam jemčili pouzdano izvođenje koherentnih koncepcija i sve one orijentire ispravnog postupanja koji su rukovodili našu praksu. Jer pitanja koja bioetika već nekoliko decenija sve intenzivnije postavlja niukoliko nisu tek akademska; ona su doslovno pitanja života i smrti. Kada život nastaje, kakve oblike poprima, kada

prestaje? I preko toga: šta se menja u našem razumevanju i definisanju života s obzirom na one izazove koje savremena tehnika nauka upućuje? Da li se život može, sme i/ili treba proizvesti? Da li se njime može ili mora upravljati? Da li je podložan i da li treba da bude podložan društvenoj regulativi ili njegova „poboljšanja“ ostaju ograničena moralnim obzirima? Da li se i moral menja sa biotehnologijom i da li politika zaista prevashodno postaje biopolitika? I da li ta posvemašnja intervencija u život predstavlja jedan neminovani tok ili nešto na šta se može ili mora uticati? Da li smo osuđeni na preformulisani život ili nam savremene tehnike upravo omogućavaju da ga slobodno ili sve slobodnije biramo? Sva ta pitanja autori priloga u ovom zborniku postavljaju tako da drami patetične zabrinutosti pretpostavljaju onu odgovornost koja bi odvažno i pronicljivo da ishoduje informativnim svedočenjima i (pri)kazivanjima i inspirativnim analizama i objašnjenjima problema jednog doba koje je upravo sam (ljudski) život u njegovim biološkim i, naročito, moralnim određenjima i domenima – konačno učinilo upitnim.

Pitanje našeg prava da preformulišemo naše biologijom formulisane živote jeste jedno od ključnih dilema bioetike i dilema koja prožima mnoge od tekstova koje ovaj zbornik iznosi pred čitaoca. Da li imamo pravo da poboljšavamo ono što su za nas predodredili Bog ili priroda? Ključna zamerka poboljšanja sažeta je u iskazu da čovek ne bi trebalo da „izigrava Boga“. Kako je to formulisano u *Beyond Therapy*, prema mnogima manifestu bio-konzervativne pozicije Predsedničkog saveta SAD za bioetiku, „izigravanje Boga“ je „hibris delanja sa nedovoljnom mudrošću“ (Kass 2003: 287). Ako pojam Boga zamenimo pojmom prirode, izložena optužba podrazumeva neprimereno raspolaganje onim što je prirodno dato.

Pored prigovora zasnovanog na ovom konceptu, to jest shvatanju da poboljšanje narušava ono što su nam Bog ili priroda podarili, a time i naše ljudsko dostojanstvo, biotehnoška

poboljšanja kritikovana su i iz drugih razloga. Prvo, ona bi mogla da predstavljaju rizik za zdravlje. Ako je telo integrisana celina, intervencije na jednom njegovom sistemu kako bi on funkcionisao „više nego dobro“ („*better than well*“), mogu da budu pogubne za neki drugi sistem. Drugo, poboljšanje bi moglo biti nepošteno. Steroidi koje uzimaju atletičari da bi postigli bolje rezultate ili korišćenje metilfenidata (popularnog *ritalina*, kod nas poznatog kao *concerta*) iz sličnih motiva od strane studenata koji spremaju ispite, mogu im dati nepoštenu prednost u odnosu na ostale takmičare/kolege. Pošto bi se pak moglo tvrditi da ni naše urođene sposobnosti nisu pravedno raspodeljene, argument se ponovo svodi na naš odnos prema onome što nam je dato prirodnim putem: da li su naši prirodni talenti sveti ili nam je dopušteno da ih menjamo? Treće, poboljšanje otvara pitanje nejednakosti pristupa sredstvima koja će dovesti do njega. Neki ljudi mogu lakše da pristupe dobrobitima biotehnologije od drugih. Povrh toga, neki ne mogu da priušte lekove za terapije ozbiljnih bolesti, dok drugi koriste te iste lekove radi moralno sumnjivih oblika poboljšanja. Konačno, poboljšanje može imati štetan uticaj na našu slobodu. To može biti slučaj kada jedna grupa ljudi koristi biotehnologiju kako bi sprovodila prisilu nad drugim ljudima. *Prisilno* davanje anaboličkih steroida atletičarima samo je jedan primer. U tom pogledu ilustrativna je praksa nekih totalitarnih komunističkih režima iz prošlosti. Međutim, prisila slične vrste pojavljuje se i u demokratskim društvima. Pomislimo samo na roditelje koji deci nameću sopstvenu volju putem neuro-farmakoloških intervencija ili putem kontrole genotipa selekcijom embriona – sve sa namerom da se ima „više nego dobro dete“.

Prigovor poboljšanju kojim se iznosi njegov pretpostavljeni potencijal da štetno utiče na našu slobodu, paradoksalno nas vodi ka glavnom argumentu u prilog poboljšanju. Libertarijanski opredeljeni zagovornici ove vrste intervencije

upozoravaju, naime, na to da se prisila može sprovesti *odbijanjem* poboljšanja onome ko želi da mu se podvrgne. Štaviše, oni povećavanje ljudskih mogućnosti vide kao korak ka većoj slobodi, i to iz dva razloga. Prvo, ono ljudima pruža jednu dodatnu opciju, i to opciju da se poboljšaju. Drugo, samo poboljšanje nam širi horizont slobode, jer otvara mogućnost da naučimo i zaradimo više, umnožavajući time izbore koji nam se pružaju u našim životima. Ova bio-liberalna pozicija suprotstavljena je bio-konzervativnoj i u mnogim od tekstova u zborniku. No, u nekima od njih naziru se i obrisi „srednjih“ ili alternativnih pozicija. Tematska celina koja se bavi pitanjem poboljšanja posebno je ilustrativna za ovu debatu.

Ipak, problem „rađanja“ nekako i po intuitivnoj hronologiji i po provociranju drugih pitanja koja se na njega oslanjaju prirodno otvara diskusiju. A tehnološke inovacije koje su s njim u vezi već na delu ili uskoro mogu biti implementirane temeljno revidiraju naše koncepte. Tekst Jovana Babića „Asistirana humana reprodukcija“ upravo polazi od uvida da je diskurzivna situacija u tom pogledu temeljno destabilisana postojećim praksama kojima još uvek manjka pregledno moralno i pravno potkrepljenje. Nastojeći da detektuje i naznači kriterijum demarkacije koji razdvaja opravdane od neopravdanih ili postupaka koji zahtevaju ograničenje, ovaj prilog potanko raspravlja mogućnosti pravnog i moralnog opravdanja pojedinih novih praksi koje u ovoj oblasti omogućavaju nove tehnologije. Tekst Rade Drezgić „Reproduktivne tehnologije i feministička bioetika“, međutim, reprezentuje jednu, u najmanju ruku, drugačiju intonaciju istog pitanja: umesto potrage za univerzalnom normom koja bi regulisala makar potencijalno opasnu proizvoljnost novih biotehnoloških medicinskih praksi, čiji razvoj vrtoglavo napreduje i rasteže pojmovne beočuge u nepreglednost, akcenat se sada stavlja upravo na opasnosti društvene regulative reproduktivnih tehnologija. S osloncem na feministička

istraživanja o onoj naučnoj i političkoj kontroli reprodukcije koja omogućava eksploataciju žena, komercijalizaciju i komodifikaciju reprodukcije i reproduktivnih organa, nastajanje novih formi latentne i otvorene eugenike, insistira se da ni ono „prirodno“ rađanje nikada nije bilo samo biološki fenomen, već je osim istovrsnog poroda, uvek reprodukovalo strukturisane društvene odnose u kojima se odvija. Tehnološke intervencije u domenu te prirodne reprodukcije po svojim društvenim učincima i etičkim implikacijama nisu beznačajne ali ni jednoznačne: one same sobom ne vode većoj autonomiji pojedinaца ili socijalnoj pravdi, mogu čak ozbiljno ugroziti zdravlje žena i doprineti produblivanju razlika u društvenoj moći, ali isto tako mogu da omoguće roditeljstvo grupama koje su ranije bile isključene iz ove oblasti društvenog života i emancipuju one rigidne bipolarne strukture koje reprodukuju dominaciju. Sve zavisi od konteksta u kojem se biraju i koriste savremena tehnološka sredstva za reprodukciju. Jedan takav, društvenom situacijom provociran i organizovanim državnim sredstvima promovisan kontekst izlaže Deana Jovanović u svom članku „Država blagostanja, populaciona politika i bioetika brige u Srbiji“. Reč je o svojevrsnoj studiji slučaja jedne javne (re)prezentacije i interpretacije biološke reprodukcije: na primeru emisije „Vreme je za bebe“, koja je pokrenuta u sklopu državne inicijative za povećanje niske stope nataliteta u Srbiji, slikovito se pokazuje da kroz medijske narative „etika brige“ postaje bioetika brige države blagostanja.

Ali rađanje nije dovoljno; posle njega valja se, starim rečnikom rečeno, usavršiti, oblikovati, obrazovati, unaprediti, a novijim izrazima za prečice na tom istom nekada mukotrpnom putu: „poboljšati“. „Poboljšanje“ je naziv drugog tematskog bloka u zborniku i bez preterivanja bi se moglo reći, trenutno u toj meri noseći problemski korpus bioetičke oblasti da se neretko i identifikuje s njom. U jednom bitnom smislu, sasvim s

pravom. Nigde se preglednije ne testiraju etički aspekti unapređenja medicinskih i farmakoloških saznanja i praksi, nigde nije u toj meri prisutna ona sve prisnija veza biologije i tehnologije, koja provocira makar onoliko zazora koliko i nada, i nigde se istovremeno ne prelamaju i usredotočuju sve klasične bioetičke teme – etika ljudske reprodukcije, „etika smrti i umiranja“ (pri nužnosti izbora da neko umre ili preživi), etika istraživanja na ljudima, genetikom izazvana etika i etika transplantacije organa i implantacije veštačkih organa (Jonsen 1998) – kao što je to slučaj u disputima oko poboljšanja. Izvesno je gotovo jedino da se tu radi o farmako-medicinskim intervencijama čiji je cilj poboljšanje inače „normalnih“, a ne bolesnih ljudi, odnosno njihovih sposobnosti ili karaktera.

Nada Gligorov, u tekstu „Više od zdravlja“, imajući doduše u vidu prevashodno takozvane „neuropoboljšivače“, upravo osporava one koncepcije koje počivaju na razlikovanju „tretmana bolesti“, koji bi onda bio moralno dopustiv, i „poboljšanja“, od kojeg bi onda principijelno trebalo odustati. Razlika normalnog i nenormalnog ili invalidnog se pokazuje nedovoljnom da bi se medicinske intervencije ograničile samo na tretman onih koji spadaju u potonju grupu, a o nesumnjivo mogućim negativnim posledicama određene „medikalizacije“ kognitivnih sposobnosti, pa i njenoj (ne)dopustivosti, valja prosuđivati od slučaja do slučaja. Vojin Rakić, međutim, u tekstu „Moralni okviri kognitivnog poboljšanja“, hotimice povlači oštru granicu između medicinske terapije i intervencija koje nadilaze medicinske tretmane, i to sa namerom da izbegne „semantičko preklapanje“ ova dva fenomena, ne negirajući pritom postojanje „sive zone preklapanja“ u medicinskoj praksi. Rakić polemiše protiv dva stanovišta. Prvog, koje kognitivno poboljšanje smatra našim moralnim pravom ili čak moralnom dužnošću, i drugog, koje kognitivno poboljšanje tretira kao moralno dopustivo samo ukoliko mu prethodi moralno poboljšanje.

Nasuprot njima, u preglednoj raspravi predlaže treću perspektivu, prema kojoj je kognitivno poboljšanje jedino dopustivo ukoliko vodi moralnom poboljšanju. Obrazloženje te svojevrsne funkcionalizacije kognitivnog s obzirom na moralno poboljšanje poziva se na izvesnu korektivnu instancu koju potonje ima u jednom ipak istom „projektu“ i kognitivnog i moralnog poboljšanja. Treća perspektiva zadržala bi liberalnu poziciju prvog stanovišta, jer bi ljudi mogli slobodno da odlučuju žele li da se podvrgnu poboljšanju, ali i poziciju poželjnosti moralnog poboljšanja koju ističe drugo stanovište i prema kojoj bi građani trebalo da budu motivisani različitim merama pozitivne diskriminacije kako bi se podvrgli ovoj društveno nesumnjivo poželjnoj vrsti poboljšanja. Da program biotehnoškog moralnog poboljšanja ljudi izaziva još veće – i upravo moralne – nevolje i još dalekosežnije paradokse nego njihovo kognitivno poboljšanje, odlučno ukazuje Aleksandar Dobrijević („Opasnost od moralnog poboljšanja ljudi“). Sa stanovišta jedne kantovske etike koja se zasniva na slobodi ili autonomiji, ideja biomoralnog poboljšanja netradicionalnim sredstvima se ispostavlja kao „samopobijajuća“ i nedopustiva jer bi, možda i nasuport nameri svojih predlagača, ishodovala po(s)thumanim marionetama bez mogućnosti izbora i, sledstveno, ikakvog morala. Ivan Mladenović, najzad, kombinujući u svom prilogu „Poboljšanje, evolucija i institucije“ etička, biološka i razmatranja političke filozofije, rekonstruiše neke ključne argumente protivnika poboljšanja i nalazi da oni ne pružaju dovoljnu osnovu za opštu zabranu biomedicinskih intervencija. Pojedina poboljšanja nesumnjivo mogu biti moralno opravdana, ali se ne može unapred pretpostaviti koja će i biti, već to treba da bude rezultat procesa one javne deliberacije s kojom problem poboljšanja dobija i dosad manjkavu a neophodnu „institucionalnu perspektivu“.

Normativni aspekt poboljšanja, ovako ili onako doznačen, međutim teško da može, sve i da hoće, da se potpuno, što

će reći i u netrivialnim slučajevima, neutrališe. Bilo da se osporava ili zagovara, u njega je uračunata ona „priroda“ ili „vizija“ čoveka koja se smatra poželjnom. A iz njenog zaleđa proviruje „odstupanje“, aberacija, ono abnormalno, čudovišno ili bolesno. Te slučajeve i različite koncepcije „(ne)normalnog“ iz biološke, filozofske i medicinske perspektive razmatraju tekstovi Eve Kameroner („Normalno i abnormalno, zdravo i bolesno. Problem funkcionalnog objašnjenja u biologiji“), Snežane Otašević („O monstrumima i drugim ljudima“) i Dušanke Krajnović („Etički i društveni aspekti u vezi sa retkim bolestima“). Filozofske implikacije upotrebe funkcionalnog jezika u biologiji pokazuju da funkcionalno objašnjenje niukoliko nije lišeno dvosmislenosti i teškoća koje se ponajbolje očituju u susretu sa onim „disfunkcionalnostima“ koje se različito krste, ali uvek oslanjaju na „biološku normu“ i „selektivnu istoriju“; analiza diskursa o monstruoznosti koji se proteže kroz čitavu pisanu istoriju (biologije, medicine, ali i psihologije, politike, estetike, umetnosti, kriminologije, religije...) Zapada otkriva odnos prema onim graničnim formama „prirodnog poretka“ našeg tela koje proganjamo u „deformitete“, „invalidnosti“, „onesposobljenosti“, „oštećenosti“, sva ona odstupanja od „fikcije zdravog“ koja svedoče i reprodukuju društveno-političke odnose moći; pa i među tako već diskriminisanim, postoje konačno još diskriminisaniji, oni sa teško prepoznatljivim i izrazito nisko frekventnim oboljenjima koji su, s jedne strane, lišeni adekvatne terapije, bilo zato što ona ne postoji bilo zato što je nedostupna, a s druge, marginalizovani i ekskomunicirani čak i iz standardizovane devijacije „normalnog“.

Ali ne radi se samo o aberaciji od normirajuće normalnosti; pitanja bioetike zadiru i u sve oblasti vrednovanja, povratno dovode u pitanje i već starovremenog subjekta vrednovanja i egzistencijalno „sopstvo“, i takođe konačno samu svoju orijentaciju izlažu sudu vrednosti. Tradicionalni i konkurentski

sistemi vrednosti religije, metafizike i etike, uprkos različitim odgovorima na izazove novih saznanja i tehnika, saglasni su u tome da se „svrha bioetike“ mora artikulirati tek povezivanjem saznanja biologije, medicine i ekologije sa „ljudskim vrednostima“, sugeriše Jelena Đurić u prilogu „Bioetika i ljudske vrednosti“. Željko Radinković („Kako je moguća moć? O nekim transcendentnofilozofskim pretpostavkama Fukoovog koncepta moći, biomoći i diskursa o životu“) je skloniji ne proširivanju, već produblivanju i propitivanju mogućnosti zasnivanja jedne teorije moći koja bi trebalo da može odgovarati fraktalnom karakteru savremenih diskurzivnih praksi. Fundamentalna ontologija se kandiduje kao opcija koja je tek kadra za onu „transcendentnofilozofsku postavku pitanja“ koja bi istorizovala konstitutivno sopstvo i bolje razumevala rizomatsku strukturu razlomljenih subjekta i objekta biopolitičke prakse.

Blok tekstova koji zaključuje ovaj zbornik otvoreno, ali ne manje teorijski odgovorno, zadire u one vizije biopolitičke i bioetičke budućnosti koju nude futurologija i naučna fantastika. Veselin Mitrović („Poboljšanje“, sociologija i naučna fantastika“) koristi tri naučnofantastična slučaja – dva romana i jedan film – da bi analizom imaginarnih formi društava koja su nastala poboljšavanjem pojedinaca genetskim inženjeringom istražio mogućnosti primene dve osnovne bioetičke orijentacije – bio-konzervativizma koji se vraća na prirodna ljudska prava i bio-liberalnih stanovišta karakterističnih za transhumanizam – na marksističke i veberijanske pristupe analizi društvene strukture. Predrag Krstić, konačno, u tekstu koji ne krije istovremenu inspirisanost Kantom i najčuvanijim televizijskim serijalom naučnofantastičnog žanra („Zvezdane i moralne staze“), dovodi u pitanje mogućnost, opravdanost i čak poželjnost predviđanja ili proricanja buduće slike ljudskog društva i ukazuje na teorijsku insuficijenciju i praktične opasnosti pretpostavljanja da će (bio)etika intergalaktičkih putovanja ostati ista

kao današnja, samo prebačena u drugačije okruženje, i onog „lenjog mišljenja“ koje se zadovoljava konstatacijom da će se sa razvojem i novim izazovima tehnologije konstitutivno i nesagledivo promeniti i pitanja i problemi iz ovog domena, te o njima i ne vredi raspravljati.

Postavljajući debatu između bio-konzervativaca i bio-liberala u perspektivu budućnosti, ova temastka celina zaokružuje zbornik *Horizont bioetike: moral u doba tehničke reprodukcije života*. Ta perspektiva usmerena je prema horizontu biotehnoški reprodukovanog života – života koji upravo traži za opravdivošću preformulisanja Bogom ili/i prirodom date biološke formulacije naših života.

Literatura

- Jonsen, Albert R. (1998), *The Birth of Bioethics*, New York: Oxford University Press.
- Kass, L. R. (prir.) (2003), *Beyond Therapy: Biotechnology and the Pursuit of Happiness*, Washington, D. C.: The President's Council on Bioethics.